

Arhitekt Andrea Pozzo

Jureša, Sebastijan

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:402356>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Studijska grupa: Povijest umjetnosti / Engleski jezik i književnost

Mentor: izv. prof. dr. sc. Damir Tulić

Student: Sebastijan Jureša

ARHITEKT ANDREA POZZO

Završni rad

Rijeka, lipanj 2021. godine

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Povijest Isusovaca	2
3. Andrea Pozzo	3
4. Osvrt na knjigu „Perspectiva pictorum et architectorum“ - temelj primjene perspektive u slikarstvu i arhitekturi	5
5. Teatrum Sacrum (Teatro Sacro - scenografske intervencije):	9
6. Spajanje fiktivnog sa stvarnim	14
7. Analiza njegovih arhitektonskih djela:	15
7.1. Cappella della Vigna di Santa Balbina, Rim.....	15
7.2. Crkva svetog Ignacija, Rim	17
7.3. Crkva Il Gesù, Rim;	21
7.4. Djelovanje u Beču	24
7.5. Crkva svetog Ignacija u Dubrovniku.....	30
7.6. Katedrala u Ljubljani	33
8. Zaključak	35
9. Literatura	36
10. Popis reprodukcija	38

Sažetak

Cilj ovog rada je pokazati mnogoznačnost djela isusovca, laika, mnogostruko talentiranog baroknog umjetnika, slikara i arhitekta Andree Pozza (Trento, 1642. – Beč, 1709.). Neophodno je rad započeti razumijevanjem povijesnog i političkog konteksta vremena u kojem je djelovao. Arhitektonsko stvaralaštvo Andree Pozza obilježeno je njegovim radom u nekoliko zemalja. Ovaj rad će pružiti uvid u Pozzovo djelovanje u Cappelli della Vigna di Santa Balbina u Rimu, crkvi svetog Ignacija u Rimu, crkvi Il Gesù u Rimu, u isusovačkoj crkvi u Beču, u crkvi svetog Ignacija u Dubrovniku i isusovačkoj crkvi, odnosno katedrali u Ljubljani. Osim sačuvanih djela rad će se osvrnuti na njegovu teorijsku ostavštinu, poput njegove knjige „*Perspectiva pictorum et architectorum*“ i njegovog primjenjivanja fenomena „*Teatrum Sacrum*“, odnosno utjecaj istih na umjetnost.

KLJUČNE RIJEČI: Andrea Pozzo, isusovci, barok, Teatro Sacro, Rim, Dubrovnik, Beč, Ljubljana

1. Uvod

Kako bi se svrha i ideja djela Andree Pozza (Trento, 1642. – Beč, 1709.) mogla u potpunosti razumjeti, važno je proučiti povijesne okolnosti u kojima je umjetnik živio.

Godine 1563. zaključen je Tridentski koncil, preispitano je pitanje protestantizma te je pokrenuta obnova Crkve. Pojačan je položaj Katoličke Crkve, kao i njenog stajališta o spasenju, sakramentima i obnovljena je naklonost prema Habsburškoj monarhiji. Tijekom ovog razdoblja dolazi do osnutka brojnih redova spremnih na uvođenje reformi¹. Jedna od takvih skupina su isusovci, kojima se pridružio i Andrea Pozzo².

Turbulentne godine 17. stoljeća potaknule su mnoge promjene na području čitave Europe, što se posebno istaknulo za vrijeme trajanja Tridesetogodišnjeg rata (1618. - 1648.). Protestanti iz Danske, Nizozemske, Njemačke i Švedske sukobili su se s katoličkim vojnicima na području Habsburške monarhije, kako zbog religijskih tako i zbog političkih razloga. Smirivanje ratnih prilika uočava se sredinom 17. stoljeća, kada se događa obnova i porast stanovništva³.

¹ JUSTIN MCMURDIE, The Thirty Years' War: Examining the Origins and Effects of Corpus Christianum's Defining Conflict, George Fox Evangelical Seminary, Doktorska disertacija, 2014., Preuzeto s https://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=seminary_masters&httpsredir=1&referer=, posjećeno 09.05.2021.

² RUTH GOODING, Andrea Pozzo, Rules and examples of perspective proper for painters and architects, 2008., Preuzeto s <https://www.reading.ac.uk/web/files/special-collections/featurepozso.pdf>, posjećeno 23.05.2021

³ JUSTIN MCMURDIE (bilj. 1)

2. Povijest Isusovaca

Reforma klera jačala je pod utjecajem svetog Karla Boromejskog (Arona, 1538. – Milano, 1584.), pape Pija V. (Bosco Marengo, 1504. – Rim, 1572.) i svete Terezije Avilske (Avila, 1515. – Alba de Tormes, 1582.). Posljedicom reformi, kao i Tridentskog koncila, može se smatrati osnivanje brojnih svećeničkih redova. U osnovi, njihov cilj bio je jednak onom srednjovjekovnih redova, no postoje značajne razlike. Njihova pažnja usredotočena je na pomaganje siromašnima i poučavanje te nisu pribjegavali kontemplativnom životu⁴.

Isusovci su redovnička družba usmjerena na misionarski rad koju 1539. godine osniva Ignacije Lojolski (Azpeitia, 1491. – Rim, 1556.)⁵. Tijekom oporavka od ratnih ozljeda (branio je grad Pampelunu 1521. godine u službi Karla V., cara Svetog Rimskog Carstva), proučavao je spise o Kristovom životu. Upravo to ga je navelo da posveti svoj život Kristu i evangelizira nevjernike⁶.

Ignacije Lojolski se zajedno sa svojim sljedbenicima zavjetovao na čistoću i siromaštvo. Zajedno s papom Pavlom III. (započeo službu papinstva 1534., a završio 1549. godine), odredio je točnu ideju Družbe Isusove, koji su duhovno usmjeravali sve ljude, imali misionarske zadatke, poučavali i propovijedali te time pokušavali držati protestantizam pod kontrolom. Papinskom bulom „Regimini militantis“ (27. rujna, 1540.), papa Pavao III. (Canino, 1468. – Rim, 1549.) službeno je dopustio djelovanje Družbe Isusove⁷.

Osim misionarskog rada, isusovci su se bavili i odgojnim i školskim radom. Osnivali su i vodili brojne škole, sveučilišta i knjižnice. Važna djela koja opisuju službu isusovaca su „Duhovne vježbe“ i „Konstitucije“⁸.

Godine 1556. Lojolski umire, ali njegovi nasljednici slijede njegove ideje. Isusovci su odlazili na misionarska putovanja diljem Europe, ali i do Azije, Amerike i Afrike⁹.

⁴ FERNAND MOURRET, *History of the Catholic Church* (vol. 5, 1931.), str. 517–649, Preuzeto s <https://archive.org/details/AHistoryOfTheCatholicChurch/VolumeFive>, posjećeno 09.05.2021.

⁵ JUSTIN MCMURDIE (bilj. 1)

⁶ FERNAND MOURRET (bilj. 4)

⁷ FERNAND MOURRET (bilj. 4)

⁸ HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA, MREŽNO IZDANJE, *Isusovci*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28014>, posjećeno 14.05.2021.

⁹ FERNAND MOURRET (bilj. 4)

3. Andrea Pozzo

Andrea Pozzo rođen je u Trentu, 1642. godine. Svoju umjetničku karijeru započeo je u rodnom mjestu, a nastavio ju je u Comu, gdje je imao nepoznatog učitelja te potom u Milanu. Dolaskom u Milano pridružuje se Družbi Isusovoj, 25. prosinca 1665. godine te služi pozivu svog reda cijeli svoj život¹⁰.

Nakon dvije godine novicijata u Genovi, ostaje privržen Casi Professi San Fedelea u Milanu 1668., gdje ostaje do 1681. godine. Predstojnik isusovaca Giovanni Paolo Oliva (Genova, 1600. – Rim, 1681.), ujedno i prijatelj Gian Lorenza Berninija (Napulj, 1598. – Rim, 1680.), pozvao je Pozza u Rim. Pozzo radi na crkvi Il Gesù i crkvi svetog Ignacija. Prvo djeluje u Il Gesù kao scenograf za svečane povorke te 1684. započinje raditi na nedovršenoj crkvi svetog Ignacija¹¹.

Za crkvu svetog Ignacija u Rimu planirana je gradnja kupole, a Pozzo je ravnom platnu dao izgled kupole koristeći perspektivu. Ta iluzija naziva se „trompe l'oeil“. Kako bi stvorio iluziju kupole, Pozzo je na svom platnu odredio središnju točku te je označio određeno mjesto na podu s koje gledatelj može najviše uživati u naslikanoj iluziji. Osim ove „lažne“ kupole, Pozzo je naslikao freske u svodu broda i u koru, uključujući slavnu Apoteozu svetog Ignacija slikanu od 1688. do 1694. godine¹².

Nakon freski u crkvi svetog Ignacija, Pozzo se vraća u Il Gesù zato što pobjeđuje na natječaju za nacrt oltara grobnice Ignacija Lojolskog, smještenog u lijevom transeptu crkve. Za ovaj natječaj predao je dvanaest nacрта, a među konkurencijom isticao se Sebastiano Cipriani (Siena, 1662. – Rim, 1740.). Oltar je napravljen od dragocjenog materijala, čija nabava nije bila jednostavna i trajala je mnogo godina. Srebrni kip svetog Ignacija i anđele koji ga okružuju napravio je Pierre Legros (Pariz, 1666. – Rim, 1719.)¹³.

Istovremeno, Pozzo radi oltar svetog Alojzija Gonzage (Castiglione delle Stiviere, 1568. – Rim, 1549.) u crkvi svetog Ignacija, predaje u Collegio Romano i radi na svojoj knjizi „*Perspectiva pictorum et architectorum*“. Knjigu je zamislio kao didaktični uvod u arhitektonsko nazivlje i uključuje osnove geometrije kao i upute za korištenje perspektive u slikarstvu i izradu

¹⁰ RUTH GOODING (bilj. 2)

¹¹ RUTH GOODING (bilj. 2)

¹² RUTH GOODING (bilj. 2)

¹³ RUTH GOODING (bilj. 2)

scenografije. Za primjere koristio je vlastite radove, a grafikama ju je opremio Vincenzo Mariotti (1650. – 1734.). Postoje dvije ilustracije na početku knjige, prva prikazuje slavluk sličan Pozzovim nacrtima za freske u Il Gesù, a druga prikazuje radnu sobu sa stolom, tintom i knjigama o arhitekturi. Između 1700. i 1725. godine „Perspectiva pictorum et architectorum“ prevedena je na šest jezika. Ilustracije iz knjige korištene su kao inspiracija za gradnju zgrada u španjolskim i portugalskim kolonijama u Indiji, Latinskoj Americi, Kini i većini Europe¹⁴.

Pozzo odlazi iz Rima 1703. godine i dolazi u Beč, gdje radi na isusovačkim crkvama. Umire 1709. godine u Beču i pokopan je u isusovačkoj crkvi¹⁵.

Slika 1. Andrea Pozzo, Autoportret, Crkva Il Gesù, Rim, 1686.-1687.

¹⁴ RUTH GOODING (bilj. 2)

¹⁵ RUTH GOODING (bilj. 2)

4. Osvrt na knjigu „Perspectiva pictorum et architectorum“ - temelj primjene perspektive u slikarstvu i arhitekturi

U vrijeme dok je radio na crkvi svetog Ignacija u Rimu, Andrea Pozzo vodio je tečajeve slikanja i arhitekture u Collegiju Romano, i istovremeno je radio na svojoj knjizi „Perspectiva pictorum et architectorum“. Knjiga je objavljena u Rimu u dva sveska (1693. i 1700. godine). Organizirano kao slijed slika s popratnim tekstovima na dva jezika, latinskom i talijanskom, djelo zamišljeno je kao priručnik u kojem svaki crtež predstavlja neovisnu vježbu crtanja. U djelu su primjeri Pozzovog rada, dok je graver knjige bio njegov već spomenuti učenik, Vincenzo Mariotti¹⁶.

Knjiga ima dvije ilustracije na početku. Prva prikazuje trijumfalni luk kojeg je moguće povezati s Pozzovim nacrtom za prikaz „Kvarantaore Isusovaca“ za crkvu Il Gesù u Rimu. Druga ilustracija prikazuje opremu potrebnu za obrazovanje. Prikazani su stol za pisanje, olovke, tinta i knjige o arhitekturi, uključujući Palladijevu (Padova, 1508. – Vicenza 1580.) „I quattro libri dell'architettura“ (1570.)¹⁷.

Pozzo knjigu započinje demonstriranjem Viatorove metode za otkrivanje točke udaljenosti (Jean Pélerin pisao je pod imenom „Viator“, 1445. – 1524.), to jest, konvergencije dijagonala pada do jedne točke na horizontu. Udaljenost između ove točke i točke nestajanja jednaka je točki promatrača iz ravnine slike. Koristeći ovu metodu Pozzo je uspješno pravio svoje „trompe l'oeil“ iluzije¹⁸.

Nadalje, Pozzo navodi upute za crtanje linija i točaka u perspektivi i objašnjava osnove prikazivanja oblika, od jednostavnih do onih složenih. Nakon što napravi nekoliko vježbi, Pozzo očekuje da čitatelj može u perspektivi prikazati male arhitektonske elemente, poput postolja, osovina stupova i kapitela. Na temelju pročitane djela, čitatelj bi trebao biti spreman kombinirati sve objašnjene elemente kako bi stvorio cijelu kvadraturu, tj. „otvaranje“

¹⁶ FRANCESCO MARCORIN, Andrea Pozzo's Perspectiva Pictorum et Architectorum, Thinking 3D, 20.12.2017., Preuzeto s <https://www.thinking3d.ac.uk/Pozzo1693/>, posjećeno 20.05.2021.

¹⁷ RUTH GOODING (bilj. 2)

¹⁸ RUTH GOODING (bilj. 2)

dvodimenzionalnog nosača, bilo zida ili stropa, kroz arhitektonsku iluziju. Pozzo je objasnio stupove, baze stupova, kapitele, vijence i iluzionistički strop¹⁹.

Nakon što je objasnio kako postići točnu perspektivu, Pozzo uvodi efekt svjetlosti kao novi element izražavanja. Svjetlost pomaže u postizanju iluzionističkog prikaza arhitekture. U ovom dijelu knjige, postupci crtanja su podijeljeni u nekoliko koraka. Pozzo istražuje sve načine na koje je moguće kontrolirati prostor i time kombinira discipline kao što su geometrija i scenografija s različitim tehnikama²⁰.

Figure 60 i 61 (slike 2. i 3.) iz Pozzove „*Perspective pictorum et architectorum*“ pružaju zanimljiv primjer kroz iluzionistički trodimenzionalni prikaz oltara. Ovaj oltar nije dizajniran kao oslik na zidu, već kao dvije različite samostojeće površine izrađene od platna i drva. Zasebne površine odgovaraju dvjema različitim razinama perspektive. Na taj način, dojam dubine se mijenja ovisno o kretanju gledatelja. Nažalost nije sačuvano mnogo primjera takvih samostojećih oltara, ali je zahvaljujući Pozzovom djelu moguće razumjeti njihovu konstrukciju²¹.

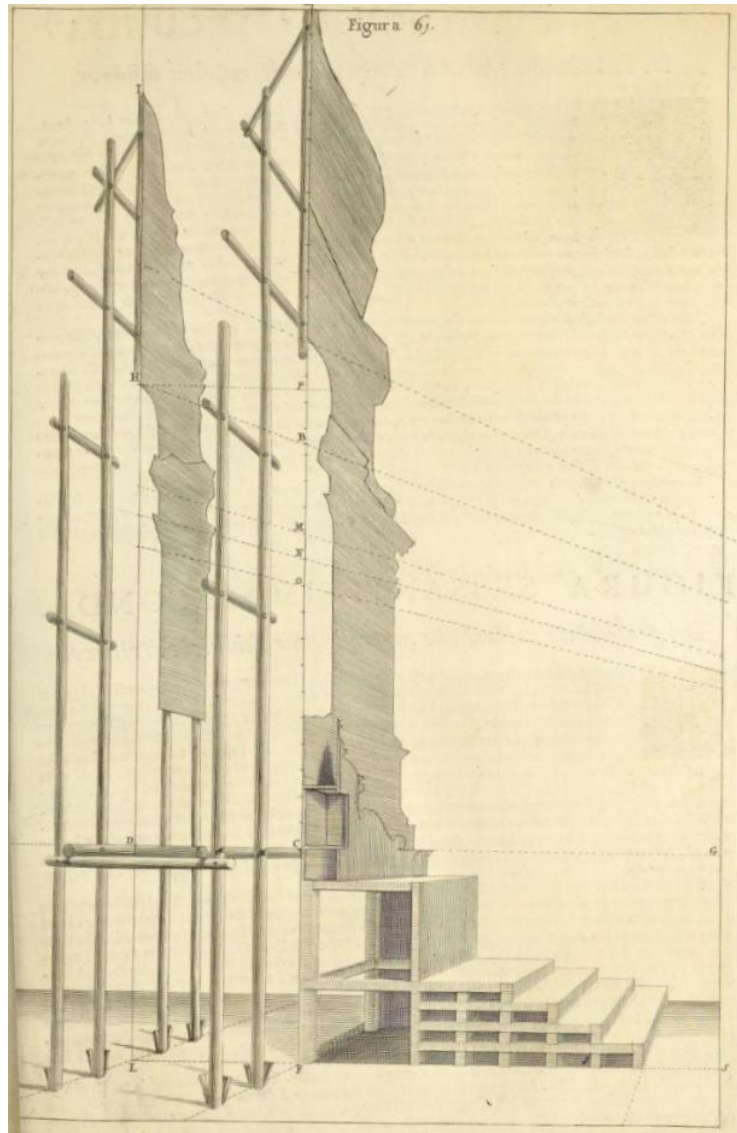
¹⁹ FRANCESCO MARCORIN (bilj. 16)

²⁰ FRANCESCO MARCORIN (bilj. 16)

²¹ FRANCESCO MARCORIN (bilj. 16)

Slika 2. Andrea Pozzo, Figura 60, „Perspectiva pictorum et architectorum“, 1693.

Slika 3. Andrea Pozzo, Figura 61, „Perspectiva pictorum et architectorum“, 1693.

Godine 1700. objavljen je drugi svezak s latinsko-njemačkim i latinsko-talijanskim paralelnim tekstovima. Između 1700. i 1725. godine, Pozzova knjiga je bila prevedena na još šest jezika, uključujući francuski i njemački. Ilustracije su korištene kao polazište za arhitekturu španjolskih i portugalskih kolonija. Godine 1707. knjiga j objavljena u Londonu s latinsko-engleskim prijevodom, kojeg je napravio arhitekt John James (Baskingstoke, 1673. – Greenwich, 1746.). Ovo izdanje posvećeno je Ani, kraljici Velike Britanije (London, 1665. – London, 1714.)²².

²² RUTH GOODING (bilj. 2)

5. Teatrum Sacrum (Teatro Sacro - scenografske intervencije):

Na isusovačka umjetnička djela i arhitekturu sedamnaestog stoljeća značajno su utjecali rituali reda, osobito kazališne produkcije. Kazalište isusovaca bilo je prisutno u školama i fakultetima te su ga koristili kao alat za vjersko, ponekad i političko, uvjeravanje gledatelja. Ideja takvog prostora koji se koristi kao mjesto za religijsko kazalište sigurno je utjecala na djela Andree Pozza²³.

Pozzo je najpoznatiji po iluzionizmu u svojim djelima. Uzor za iluzionističko stvaralaštvo mogao je pronaći proučavajući djela starijih majstora kao što su Sebastiano Serlio (Bologna, 1475. – Fontainebleau, 1554.), Giacomo Barozzi da Vignola (Vignola, 1507. – Rim, 1573.), Guidobaldo del Monte (Pesaro, 1545. – Mombaroccio, 1607.) i drugih. Kada je ranih 1670-ih godina bio u Genovi, sigurno je proučavao primjere Andree Ansaldo (Voltri, 1584. – Genova, 1638.) i Giovannija Battista Carlonea (Genova, 1603. – Parodi Ligure, 1684.). Iako je njegovo korištenje perspektive precizno, doprinos umjetnosti ostvario je povezivanjem funkcije perspektive s određenim kontekstima te stavljajući ih u odnos s promatračem. Uvjeravanje promatrača u istinitost prikaza postignuta je vizualnim efektima i upravo interakcijom promatrača s istim prikazima²⁴.

Kazališna produkcija isusovaca razvila se do iznimne kvalitete sredinom sedamnaestog stoljeća, što ističe Jean Dubreuil (1602. – 1670.) u svom djelu „La Perspective Pratique“ (Pariz, 1679.). Isusovačke scenske produkcije su bile raskošne, sadržavale su višestruke promjene scena i prikaze čudesnih događaja. Spajanje umjetnosti i sudjelovanja promatrača u kazališne produkcije bilo je od iznimne važnosti za isusovce²⁵.

Pozzo je proveo svoje djetinjstvo u Trentu, gdje je bio svjedok mnogobrojnih važnih javnih događaja. Obrazovanje je stekao na isusovačkom kolegiju u Trentu, gdje je vjerojatno proučavao geometriju i optiku, koje su mu omogućile bolje razumijevanje perspektive. Isusovački kolegij u

²³ ANDREW HORN, Teatro Sacro: Andrea Pozzo's Scenographic Vision in San Francesco Saverio at Mondovì, u: North Street Review, Vol. 18, 2015. Preuzeto s https://www.academia.edu/19978892/Teatro_Sacro_Andrea_Pozzo_s_Scenographic_Vision_in_San_Francesco_Saverio_at_Mondov%C3%AC, posjećeno 07.05.2021.

²⁴ ANDREW HORN (bilj. 23)

²⁵ ANDREW HORN (bilj. 23)

Trentu je od osnutka provodio kazališne predstave, koje je Pozzo mogao promatrati i u njima sudjelovati²⁶.

Na sjeveru Italije, u Milanu, gdje je Pozzo izveo neke od svojih prvih fresko oslika, često su organizirani rituali i festivali za brojne vjerske prigode i građanske događaje na kojima su sudjelovali isusovci. Provodili su ih sveti Karlo Boromejski (Arona, 1538. – Milano, 1584.) i Federico Boromejski (Milano, 1564. – Milano, 1631.). Milano je u 17. stoljeću bio pod španjolskom vlašću, a isusovci su često pozivani za organiziranje događaja u čast vladara. Pozzo je bio upoznat s gravurama i prikazima većih događaja te je posvetio znatan dio svoje knjige, „*Perspectiva pictorum et architectorum*“, kazališnim scenografijama. Njegovi najranije zabilježeni javni radovi na sjeveru Italije su bile scenografije za vjerske događaje u isusovačkim crkvama. Ističu se njegovi radovi za blagdan svetog Franje Borgije (Gandia, 1510. – Rim, 1572.) u Milanu i Genovi 1671. godine i za blagdan Bezgrešnog začeca 1672. godine. U obje scenografije ističe se prikazivanje biblijskog raja kao mjesta dostupnog promatračima²⁷.

Prvi veliki uspjeh nakon što je stigao u Rim 1680-ih godina, Pozzo postiže za religijske scenografije za Kvarantore, odnosno običaj četrdesetsatnog klanjanja. U njegovoj knjizi sačuvani su detalji o ovoj scenografiji. Pozzo je napravio scenografiju za ovaj običaj prvo u Milanu, a onda u Rimu. Ova scenografija napravljena je za Il Gesù 1695. godine²⁸.

Pozzova religijska scenografija ima za cilj privući promatrača i uvjeriti ga u stvoreni prostor iluzije potičući njegovu želju za fizičkim kontaktom i stvarnom prisutnošću u scenama slave i čudesa. Unutarnje kazalište koje Pozzo stvara svojom scenografijom susreće se s vanjskim kazalištem vjerskih rituala, dok se promatrač osjeća sposobnim fizički „stupiti“ na mjesto odvijanja pobožnosti²⁹.

Inovacija koju Pozzo koristi u svojim scenografijama i koju kasnije prenosi u svoje freske jest njegov odnos prema iluzionističkoj slici, što se vidi i na primjeru oltara i freski u crkvi San Francesco Saverio u Mondoviju (slike 4 i 5). Postavlja točke gledanja i točke nestajanja upravo na njihova mjesta zbog uloge promatrača. Njegova djela se ne bi trebala promatrati samo zbog

²⁶ ANDREW HORN (bilj. 23)

²⁷ ANDREW HORN (bilj. 23)

²⁸ ANDREW HORN (bilj. 23)

²⁹ ANDREW HORN (bilj. 23)

vizualnog doživljaja već i zbog kretanja unutar prostora. Zbog toga Pozzovi fresko ciklusi funkcioniraju kao *Teatrum Sacrum*, odnosno religijsko kazalište³⁰.

Najznačajniji Pozzov fresko oslik na sjeveru Italije jest onaj u crkvi San Francesco Saverio u Mondoviju, na kojem radi od 1676. do 1678. godine. Unutarnji prostor crkve bio je idealan za postavljanje religijske scenografije toga doba. Freske su se trebale postaviti u središnji svod glavnog broda i u apsidu nad oltarom. Pozzo otvara ograničeni prostor sustavom perspektiva kojim projicira prikaze na nepravilne površine pod određenim kutom gledanja za promatrača. Scene koje prikazuje su kanonizacija svetog Franje Ksaverskog (Javier, 1506. – Shangchuan, 1552.) iz 1622. godine od strane pape Grgura XV. (Bologna, 1554. – Rim, 1623.). Također, scene su ukrašene nizom slavluka, oslikanim slikama i natpisima. Interijer crkve San Francesco Saverio transformiran je uz Pozzovo slikarstvo u stalnu scenografiju kanonizacije sveca³¹.

Veliki prikazi svetog Franje Ksaverskog u San Francesco Saverio u Mondoviju, uz prikaze njegovih vrlina i milosti, u koordinaciji su s arhitekturom prostora. Time je postignut iluzionizam i spajanje fiktivnog i stvarnog prostora u potpuni *Teatrum Sacrum*. Pozzov način smještanja figura u scene podsjeća promatrača na sjećanje na čuda, događaje iz života i postignuća sveca. Freske u apsidi su rana demonstracija Pozzove teatralne arhitekture, njena struktura s mnogo otvora je dizajnirana za grupe figura, njihovu dinamičnost i interakciju. Umjetnik je svojim korištenjem perspektive učinio da zakrivljeni zid apside gotovo u potpunosti nestane³².

Oltar u crkvi San Francesco Saverio u Mondoviju može se smatrati najzanimljivijim scenografskim elementom u toj crkvi. Pozzo je napravio ovaj oltar koristeći tehnike koje spominje i u svojoj knjizi; niz od tri kazališna stana od kojih je svaki oblikovan prema arhitekturi koja ga okružuje i oslikan prema perspektivi kako bi izgledao kao arhitektonska struktura. Slika svetog Franje Ksaverskog napravljena je na metalnom platnu i ovješena u sredini oltara, kako bi se mogla podizati sa skrivenim aparatom. Podizanjem slike sveca postigao se prikaz njegove čudesne levitacije³³.

³⁰ ANDREW HORN (bilj. 23)

³¹ ANDREW HORN (bilj. 23)

³² ANDREW HORN (bilj. 23)

³³ ANDREW HORN (bilj. 23)

Zahvaljujući Pozzovom iluzionizmu, korištenju perspektiva i spajanjem fiktivnog prostora sa stvarnim, San Francesco Saverio u Mondoviju jedan je od najboljih primjera isusovačkih Teatra Sacra³⁴.

Slika 4. Andrea Pozzo, Fresko oslici, San Francesco Saverio, Mondovì, 1675.

³⁴ ANDREW HORN (bilj. 23)

Slika 5. Andrea Pozzo, Oltar, San Francesco Saverio, Mondovì, 1678.

6. Spajanje fiktivnog sa stvarnim

Jedna od glavnih tema knjige Andree Pozza jest već spomenuto spajanje fiktivnog sa stvarnim. Pretvarajući arhitektonski prostor u neki drugi, također arhitektonski, prostor cilj je kojeg Pozzo postiže na brojnim svojim prikazima. Promatrač takvog prikaza promatra vjersku scenu, stoji pred njom, ali je u isto vrijeme potpuno uronjen u nju. Stanje u kojem se promatrač nalazi tijekom promatranja je mistično; između fizičke stvarnosti crkvenog interijera i beskrajnog prostora nebeske scene. Promatrač je pozvan da prisustvuje na mjestu vjerskog nebeskog događanja i sudjeluje u njemu. Ove teme prisutne su u isusovačkim prikazima i često uključuju narativ o kršćanskom spasenju. Sva osjetila promatrača su pozvana na nebeske događaje kako bi promatrač postao pravim sudionikom. Time je Pozzova scenografija postala vizualno sredstvo molitve i meditacije koje su poticali isusovci u svom služenju³⁵.

U svom djelu, „*Perspectiva pictorum et architectorum*“, Pozzo definira perspektivu kao „krivotvorenje istine“. Smatra da je perspektiva konstrukcija i fikcija koja ne smije zamijeniti stvarnost. Vrlinom djela smatra prepoznavanje umjetnosti naslikane iluzije u susretu s njom³⁶.

Kako bi se postiglo spajanje fiktivnog sa stvarnim obvezno je sudjelovanje promatrača. Uspješnost scenografije ovisi o upravo tom elementu. Glavna djela Andree Pozza su među najboljim primjerima takvih scenografija. Unutar izgrađene arhitekture, Pozzo je iskoristio sav potencijal kako bi povezo vjerski objekt s vjerskim ritualima. Zbog toga, promatrač je uključen u vanjsku, arhitektonsku, i unutarnju, scenografsku, izvedbu i prelazi iz jednog prostora, stvarnog, u drugi, fiktivni³⁷.

³⁵ ANDREW HORN (bilj. 23)

³⁶ ANDREW HORN (bilj. 23)

³⁷ ANDREW HORN (bilj. 23)

7. Analiza njegovih arhitektonskih djela:

7.1. Cappella della Vigna di Santa Balbina, Rim

Kapela u samostanu Sant'Antonio alle Terme u Rimu jedan je od prvih radova Andree Pozza u Rimu. U maloj, četvrtastoj kapeli, Pozzova se intervencija odnosila na četiri okomita zida i sastoji se od arhitektonskih ukrasa. Umetnute su polukružne niše na stražnji zid i do dvaju lažnih ovalnih otvora na lijevom zidu, potpuno sličnih postojećim stvarnim otvorima na suprotnom zidu³⁸.

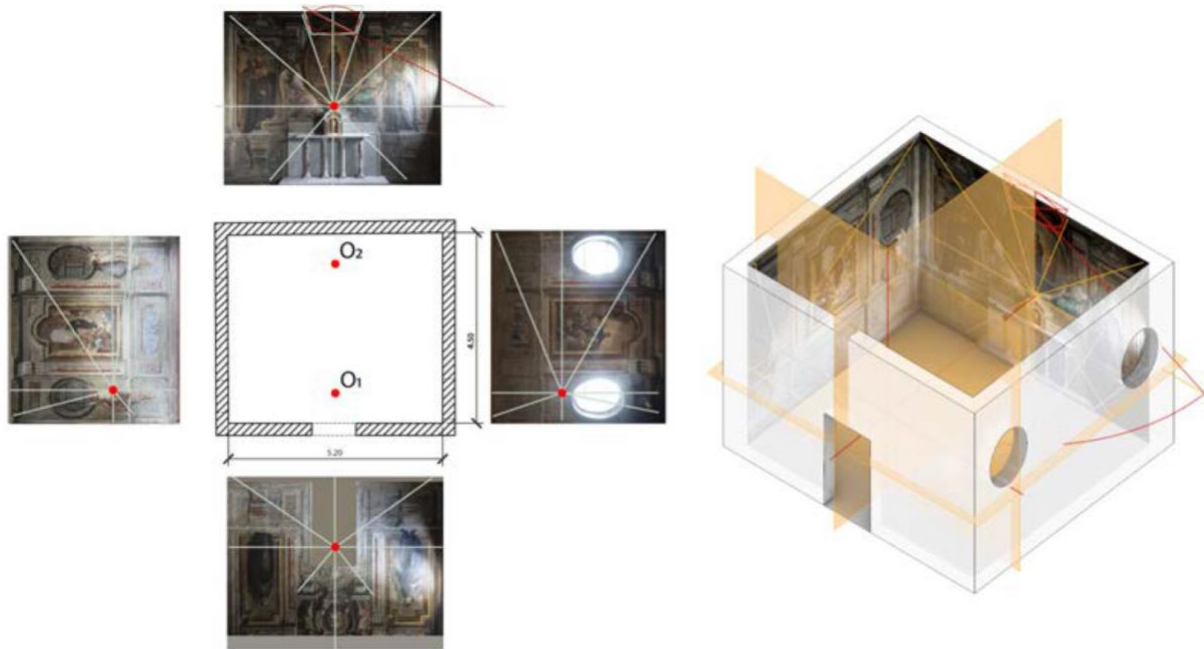
Perspektiva i iluzija iste je vrlo važna u tom prostoru i temelji se na dva projekcijska središta, oba smještena duž osi uzdužno od kapele između ulaza i oltara³⁹.

Slika 6. Andrea Pozzo, Lijevi zid Cappelle della Vigna di Santa Balbina, Rim, 1685.

³⁸ ANTONIO CAMASSA, MATTEO FLAVIO MANCINI, Connect – a design to knot and weave – 42nd International Conference of the Teachers of the Disciplines of the Representation Congress of the Italian Union for Drawing Acts 2020, rujan, 2020. Preuzeto s https://www.researchgate.net/publication/344312728_CONNETTERE_-_un_disegno_per_annodare_e_tessere_-_42_CONVEGNO_INTERNAZIONALE_DEI_DOCENTI DELLE DISCIPLINE DELLA RAPPRESENTAZIONE_CONGRESSO DELLA UNIONE ITALIANA PER IL DISEGNO_ATTI_2020, posjećeno 10.05.2021.

³⁹ ANTONIO CAMASSA, MATTEO FLAVIO MANCINI (bilj. 38)

Slika 7. Andrea Pozzo, Model Cappelle della Vigna di Santa Balbina, Rim, 1685.

7.2. Crkva svetog Ignacija, Rim

Andrea Pozzo stvarao je svoja djela u crkvi svetog Ignacija u Rimu od 1685. i 1694. godine. Napravio je prikaz svetog Ignacija zaštitnika u apsidi (1685.-1688.), Slavu svetog Ignacija na svodu srednjeg broda (1687. – 1693.) i lažnu kupolu („trompe l'oeil“, slika 8, 1685.). Svi njegovi radovi mogu se pronaći kao primjeri u njegovoj knjizi, „*Perspectiva pictorum et architectorum*“⁴⁰.

Pozzo prvo radi lažnu kupolu 1685. godine, zatim freske u apsidi i u svodu prezbiterija od 1685. do 1688. godine i ukrašava kupolu 1694. godine. Cijeli ciklus otvoren je za javnost 1694. godine u prisutnosti pape Innocenta XII. (Spinazzola, 1615. – Rim, 1700.). Proces nastanka Pozzovih djela u svetom Ignaciju detaljno je zabilježen u dokumentima i grafikama⁴¹.

U crkvi svetog Ignacija postojala su dva arhitektonska problema; iako su nacrti za kupolu napravljeni, ista nije mogla biti sagrađena zbog statičkih problema i trebalo je riješiti odnos proporcija svoda u glavnom brodu⁴². Iluzija koju Pozzo stvara umjesto kupole naziva se „trompe l'oeil“. Koristeći perspektive i iluzionizam, Pozzo je odredio mjesto s kojeg promatrač ima najbolji kut gledanja⁴³.

U središtu svoda glavnog broda, Pozzo slika Apoteozu svetog Ignacija (slika 9) odnosno alegoriju koja slavi Krista, svetog Ignacija i cijeli red isusovaca. Mistično svjetlo se proteže od sredine prikaza prema svecu i zrači prema drugim članovima reda. Dalje se širi prema četiri kontinenta koja su bila poznata u to vrijeme. Kontinenti su postavljeni u parovima. Europa je prikazana kao kraljica na konju koja dominira plavim globusom. Amerika je prikazana kao Indijanac s krunom od plavog i crvenog perja. Afrika je prikazana tamne boje, a Azija kako jaše na devi. Sveti Ignacije prikazan je visoko na sredini na oblaku s mnogo figura koje lebde oko

⁴⁰ MATTEO FLAVIO MANCINI, MARCO FASOLO, The ‘Architectural’ Projects for the Church of St. Ignatius by Andrea Pozzo, siječanj 2019. Preuzeto s https://www.researchgate.net/publication/340388822_The_'Architectural'_Projects_for_the_Church_of_St_Ignatius_by_Andrea_Pozzo, posjećeno 07.05.2021.

⁴¹ MATTEO FLAVIO MANCINI, MARCO FASOLO (bilj. 40)

⁴² MATTEO FLAVIO MANCINI, MARCO FASOLO (bilj. 40)

⁴³ RUTH GOODING (bilj. 2)

njega. Ispred njega je Krist koji drži težak križ u naručju. Mistično svjetlo, koje izvire od Boga Oca, prelazi do Isusa, dopire do Ignacija⁴⁴.

⁴⁴ ADO, *Glory of Saint Ignatius* by Andrea Pozzo, 16.02.2018. Preuzeto s <https://www.analisedellopera.it/andrea-pozzo-la-gloria-di-santignazio/>, posjećeno 10.05.2021.

Slika 8. Andrea Pozzo, Falsa Cupola, crkva sv. Ignacija, Rim, 1685.

Slika 9. Andrea Pozzo, Apoteoza sv. Ignacija, crkva sv. Ignacija, Rim, 1688-1690.

7.3. Crkva Il Gesù, Rim;

Giovanni Paolo Oliva, predstojnik isusovaca, poziva Andreu Pozza da dođe raditi u Rim. U Rimu, prvo radi na Il Gesù (slika 10), a zatim na crkvi svetog Ignacija. U početku više radi na svetom Ignaciju, ali se radu na Il Gesù vraća nakon što osvoji natječaj za nacrt grobnice svetog Ignacija Lojolskog⁴⁵.

Veliki uspjeh doživljava 1695. godine s religijskom scenografijom za Kvarantaore, koje spominje i u drugom svesku svoje knjige⁴⁶. Jedan je to od njegovih najinovativnijih sačuvanih nacrtu scenografije. Ovo djelo naziva se i „Sitientes Venite ad Aquas“, po natpisu nad središnjim lukom. Vrelo spasenja predstavlja kao simbol Krista, s čime cijeli prizor predstavlja ulomke Svetog pisma koji se odnose na krštenje. Temu Krista kao izvora spasenja naglašava prikazom Jaganjca Božjeg u apsidi. Ova arhitektonska scena poziva sve promatrače da uživaju u spasonosnoj vodi. Kretanje prostora je kružno, središte čine Jaganjac Božji i Presveti sakrament oko kojih se kreće sve ostalo⁴⁷.

Pored crkve Il Gesù, nalazi se Casa Professa del Gesù, mjesto u kojem je sveti Ignacije proveo zadnjih 10 godina svog života i gdje je umro. Najčešće posjećeno mjesto vjernika i hodočasnika postao je hodnik (slika 11) koji povezuje dvorište Case Professe i prostorije u kojima je svetac živio. Jacques Courtois (Sain Hippolyte, 1621. – Rim, 1676.) započeo je ukrašavati hodnik, ali nije ga dovršio zbog svoje smrti. Uređenje hodnika postaje prioritetnim pod vodstvom Giovannija Paola Olive, a njegov nasljednik, Charles de Noyelles (Bruxelles, 1615. – Rim, 1686.), poziva Pozza da ih uredi. Pozzo radi ciklus freski u čast Ignacija Lojolskog. Djelo se sastoji od složenog sustava arhitekture koji uokviruje niz prizora iz svečeva života i njegovih čuda. Ciklus prikazuje sažetak svečeva života koji nije kronološki poredan, a scene su alegorijski prikazane. Nadalje, u ovim scenama moguće je vidjeti izvrsnost Pozzovog korištenja perspektive. U sredini hodnika postavio je točke nestajanja; jednu u visini očiju na svakom zidu i jednu izravno iznad svoda. Pomoću ovih točki nestajanja konstruirao je scene kao svaki svoj scenografski, odnosno arhitektonski projekt⁴⁸.

⁴⁵ RUTH GOODING (bilj. 2)

⁴⁶ RUTH GOODING (bilj. 2)

⁴⁷ ANDREW HORN (bilj. 23)

⁴⁸ ANDREW HORN (bilj. 23)

Oslík hodnika pored Casa Professa del Gesù razlikuje se od fresko oslika crkve San Francesca Saviera u Mondoviju zbog više točki gledanja. Ono što ih povezuje jest Pozzova želja da se otkrije iluzija prostora⁴⁹.

Slika 10. Andrea Pozzo, crkva Il Gesù, Rim, 1681.-1686.

⁴⁹ ANDREW HORN (bilj. 23)

Slika 11. Andrea Pozzo, Fresko ciklus, Hodnik svetog Ignacija, Casa Professa del Gesù, Rim, 1682.-1686.

7.4. Djelovanje u Beču

Na poziv cara Leopolda I. (Beč, 1640. – Beč, 1705.), Andrea Pozzo odlazi u Beč. Tamo radi za kneza Lihtenštajna Johanna Adama (Beč, 1690. – Valtice, 1732.), vjerske redove i crkve. Većina radova bila je dekorativnog karaktera te su takvi radovi brzo uništeni. Najznačajnije sačuvano djelo je stropna freska u palači Lihtenštajn. Osim te freske, sačuvano je i nekoliko oltarnih slika⁵⁰.

Dok je radio na „Universitatkirche“, hramu isusovačkog kolegija posvećenom Blaženoj Djevici i svecima Ignaciju i Franji Ksaverskom, Pozzo je bio zadužen za obnavljanje i oplemenjivanje zgrade. Pročelje nije previše mijenjano, podijeljeno je s tri reda pilastra (slika 12). Najveći rad bila je intervencija u unutrašnjosti crkve, gdje je bila potrebna veća posvećenost kako bi se izvršila tipološka redefinicija prostora. Pozzo je napravio i izmjene postavljenih kapelica koje su do tada imale uzdužnu orijentaciju, koje je svojom intervencijom usmjerio poprečno na glavni brod crkve (slika 13). Time je dodatno otvoren prostor iznad njih (slika 14)⁵¹.

U dvorani vrtne palače Lihtenštajna sačuvana je stropna freska s prikazom Herkula koji dolazi na Olimp (slika 15). Korištenjem iluzionizma, Pozzo pretvara arhitektonski prostor u nebesko carstvo. Stvorio je novi prostor unutar starog prostora. Scene Pada anđela i Slave anđela uokvirene su pseudoarhitekturom, naslikanim arhitektonskim elementima koji usmjeravaju pogled na sredinu, gdje, s cvijećem u rukama, anđeli proglašavaju blistavo i sjajno nebo (slike 16 i 17)⁵².

Slike svoda popraćene su stihovima iz Psalma 113. kojim se slavi Božja pobjeda, koji slabe podiže iz prašine, siromaha uzvisuje i pomaže da se podcijenjena žena poštuje. Tako se također trebaju shvatiti dvije scene koje uokviruju velike iluzionističke slike svoda: iznad galerija na ulazu „Klanjanje pastira“ i na početku prezbiterija ostatak „Svete obitelji na putu za Egipat“⁵³. Te su slike smještene u svod poput slika na ploči, u jakim pozlaćenim okvirima, usred bogato ukrašenih površina. Obje postavljaju novorođenu bebu u sredinu, Boga koji je postao slab i malen, pa će tako otkupiti svijet. Božja pobjeda i otkupljenje slave se na slici velikog oltara i

⁵⁰ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI, Electa Editori, str. 204-227

⁵¹ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 204-227

⁵² ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 204-227

⁵³ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 204-227

freske kora. Marija je uznesena na nebo, odnesena k Bogu, da bi je on okrunio. Veličanstvena kruna čini gornji kraj velikog oltara⁵⁴.

Marijina pobjeda je pobjeda otkupljenog čovjeka. Ova pobjeda je predstavljena ne samo na slikama, već i u samoj zgradi, u bojama, ukrasima, namještaju. Dragocjenost ukrasa vidljiva je u najfinijim intarzijama, kolosalnom redu arhitekture, poretku stupova u bočnim kapelama, sve evocira pobjedu. Navedeni prikazi trebaju se sagledati kroz povijesnu, vjersku i političku prizmu tadašnjih događaja. U to se vrijeme slavila pobjeda katoličanstva i Habsburgovaca nad protestantizmom i Osmanlijama, neprijateljima carstva⁵⁵.

⁵⁴ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 204-227

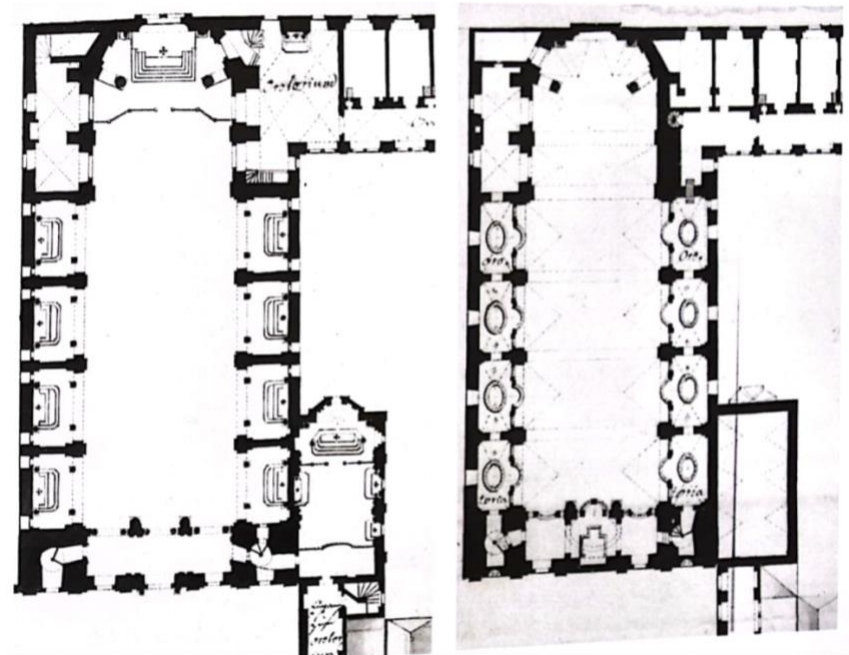
⁵⁵ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 204-227

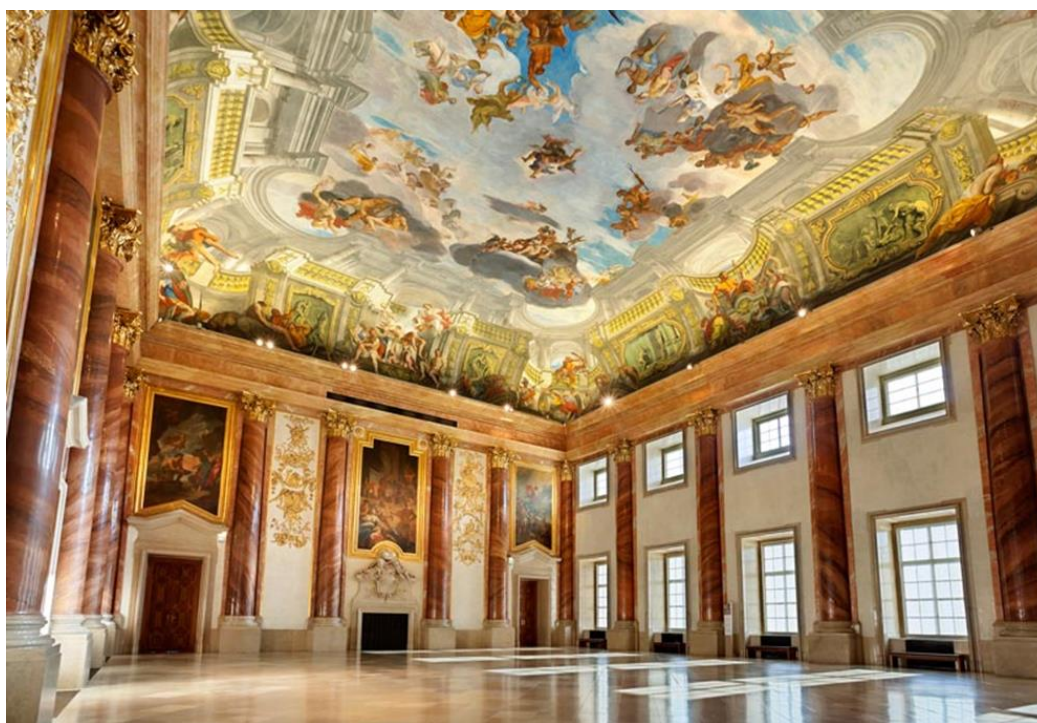
Slika 12. Andrea Pozzo, Pročelje, Universitatkirche, Beč, 1703.

Slika 13. Andrea Pozzo, Unutrašnjost, Universitatkirche, Beč, 1703.

Slika 14. Andrea Pozzo, Tlocrt, Universitatkirche, Beč, 1703.

Slika 15. Andrea Pozzo, Herkulov dolazak na Olimp, Herkulove dvorane vrtne palače
Lihtenštajna, Beč, 1707.

Slika 16. Andrea Pozzo, Unutrašnjost, Universitatkirche, Beč , 1703.

Slika 17. Andrea Pozzo, Unutrašnjost, Universitatkirche, Beč , 1703.

7.5. Crkva svetog Ignacija u Dubrovniku

Na jugu istočnog Jadrana, u Dubrovniku, građevine nastale nakon potresa 1667. godine ističu se svojom kvalitetom. Jedna od najistaknutijih građevina je isusovački kompleks u jezgri Dubrovnika⁵⁶.

Kolegij isusovaca se osnovao uz pomoć ostavštine isusovca Marina Gundulića (Ancona, 1596. – Dubrovnik, 1647.), a plan za mjesto izgradnje crkve imao je rektor Giambattista Canauli (dolazi u Dubrovnik 1653. godine). Realizaciju gradnje zaustavlja potres 1667. godine te Dubrovnik započinje svoju obnovu nakon njega. Prijašnja predviđena lokacija crkve se promijenila, isusovci dobivaju današnju lokaciju crkve, sjeverno od zgrade kolegija. Crkvu logitudinalnog tlocrta je projektirao Andrea Pozzo te je izgradnja započeta 1699. godine, a sklop je svečano otvoren 1725. godine⁵⁷.

Pri gradnji crkve Sv. Ignacija u Dubrovniku, Pozzo je za dijeljenje dva bočna zida koristio iste elemente kao i arhitekt Pellegrino Tibaldi (San Fedele) u Milanu. Pozzo preuzima i njegove strukturne i dekorativne motive. Fasada crkve u Dubrovniku osebujne je plastičnosti kojom se uspijeva izbjeći vizualni utjecaj velike mase zgrade kolegija. Na pročelju crkve se ističu stupovi, dok se glavni portal ponavlja i na drugoj razini i svojom vertikalnom osi označavaju središte i ulaz u crkvu. Pročelje se nastavlja se u kratko stubište čime se odvaja i otvara u maleni trg pred crkvom. Osim toga, pročelje je dodatno naglašeno dvjema bočnim edikulama u kojima su prvotno trebale biti smještene skulpture. Kasnije je dodano i bočno stubište (1738. godine)⁵⁸.

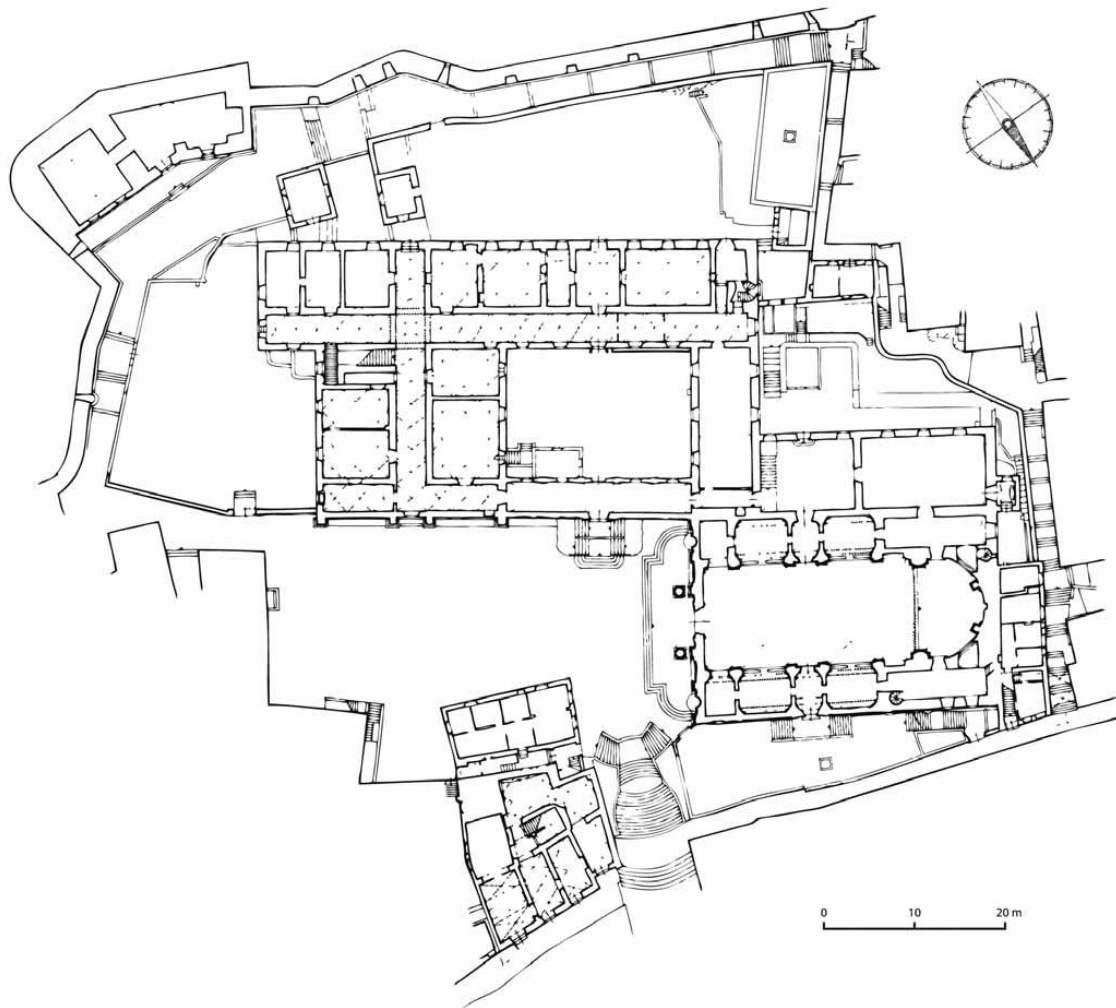
Pozzo je ponovio arhitektonske oblike koji se mogu vidjeti na crkvi Il Gesù u Rimu, no vidljive su određene izmjene. Umetanje mramornih elemenata ponovljeno je i u Dubrovniku, čime je dobiveno vertikalno kretanje, dodatno naglašeno pravokutnim fasadnim pilastrima⁵⁹.

⁵⁶ TANJA TRŠKA MIKLOŠIĆ, Neostvoreni projekt isusovačke crkve i kolegija (1659.) u Dubrovniku, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 2009., (33), 125-140. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/65230>, posjećeno 12.06.2021.

⁵⁷ TANJA TRŠKA MIKLOŠIĆ (bilj. 74)

⁵⁸ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 184-186

⁵⁹ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 184-186

Slika 18. Isusovačka crkva i kolegij u Dubrovniku, sadašnje stanje

Slika 19. Andrea Pozzo, Isusovačka crkva sv. Ignacija, Dubrovnik, 1702.

7.6. Katedrala u Ljubljani

Katedrala u Ljubljani posvećena svetom Nikoli, sagrađena je od 1700. do 1706. godine. Dokazi da je Andrea Pozzo radio na ovoj crkvi postoje u djelu „Historia cathedralis Ecclesiae Labacensis“ Johanna Gregorijusa Thalnitschera (1655. – 1719.). U tom djelu je navedeno da je Pozzo stigao u Ljubljanu početkom travnja 1701. godine⁶⁰.

Pozzo je izdužio pravokutni tlocrt crkve s jednim brodom te dodao pilastre koji se spajaju ispod kupole. Unutrašnji raspored ljubljanske katedrale vrlo je sličan onome crkve Il Gesù u Rimu, što se najbolje vidi u omjeru središnjeg prostora i bočnih kapela, te u bačvastom svodu i proširenom transeptu. Na taj je način Pozzo uspio ostvariti veći unutarnji prostor, pri tome ne zadirući u vanjske mjere katedrale⁶¹.

Ravna apsida je primijenjena radi maksimalnog iskorištavanja prostora. Isti oblik apsida nalazi se i u crkvi u Bellunu. Osim toga, odnos vanjskog i unutarnjeg prostora jednak u obje crkve, ljubljanskoj i onoj u Bellunu⁶².

⁶⁰ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 186-191

⁶¹ ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 186-191

⁶² ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI (bilj. 50) str. 186-191

Slika 20. Andrea Pozzo, Ljubljanska katedrala, 1701.

8. Zaključak

Andrea Pozzo je izuzetan stvaratelj koji je ostavio višeznačan i dubok trag na području arhitekture i zidnog slikarstva. Budući da je svojim djelovanjem bio usmjeren na područje sjevera Italije, kao i na susjedne zemlje, njegov direktni utjecaj osjećao se godinama nakon njegove smrti. Moguće ga je svrstati najznačajnije umjetnike baroka, ne samo na području na kojem je djelovao već i šire. Utjecaj njegovih umjetničkih djela, kako arhitektonskih tako i slikarskih, uz primjenu perspektive o kojoj govori u svojoj knjizi, proširio se na Austriju, Sloveniju, Češku, Slovačku i Hrvatsku (Dubrovnik) dok je sama knjiga, „*Perspectiva pictorum et architectorum*“ ostavila izuzetan trag u čitavom svijetu.

Unatoč važnosti za razvoj europske umjetnosti Pozzova djela posljednjih se godina nisu široko proučavala. Razlog je možda velika udaljenost između lokacija na kojima je Pozzo radio, kao i činjenica da je jedan dio njegovih djela zauvijek izgubljen. Većina Pozzovih djela bavila se katoličkim i osobito isusovačkim temama, no on je zadužio i moderno kazalište svojim konstrukcijama i velikim scenskim uređajima stvarajući scenografske efekte za različita prikazanja vjerskih događanja. Svojom umjetnošću je nadvladao donekle ograničavajuću ulogu vjerskih prikaza i svoje je religijske likove pozicionirao kao glumce u odnosu na njegove dramatično obojane pozadine.

9. Literatura

1. ADO, *Glory of Saint Ignatius* by Andrea Pozzo, 16.02.2018. Preuzeto s <https://www.analisdellopera.it/andrea-pozzo-la-gloria-di-santignazio/>, posjećeno 10.05.2021.
2. ANDREA POZZO, A CURA DI VITTORIO DE FEO, VITTORIO MARTINELLI, Electa Editori
3. ANDREW HORN, *Teatro Sacro: Andrea Pozzo's Scenographic Vision in San Francesco Saverio at Mondovì*, u: *North Street Review*, Vol. 18, 2015. Preuzeto s https://www.academia.edu/19978892/Teatro_Sacro_Andrea_Pozzo_s_Scenographic_Vision_in_San_Francesco_Saverio_at_Mondov%C3%AC, posjećeno 07.05.2021.
4. ANTONIO CAMASSA, MATTEO FLAVIO MANCINI, *Connect – a design to knot and weave – 42nd International Conference of the Teachers of the Disciplines of the Representation Congress of the Italian Union for Drawing Acts 2020*, rujan, 2020. Preuzeto s https://www.researchgate.net/publication/344312728_CONNETTERE_-_un_disegno_per_annodare_e_tessere_-_42_CONVEGNO_INTERNAZIONALE_DEI_DOCENTI DELLE DISCIPLINE DELLA RAPPRESENTAZIONE CONGRESSO DELLA UNIONE ITALIANA PER IL DISEGNO_ATTI_2020, posjećeno 10.05.2021.
5. FERNAND MOURRET, *History of the Catholic Church* (vol. 5, 1931.), str. 517–649, Preuzeto s <https://archive.org/details/AHistoryOfTheCatholicChurch/VolumeFive>, posjećeno 09.05.2021.
6. FRANCESCO MARCORIN, *Andrea Pozzo's Perspectiva Pictorum et Architectorum, Thinking 3D*, 20.12.2017., Preuzeto s <https://www.thinking3d.ac.uk/Pozzo1693/>, posjećeno 20.05.2021.
7. HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA, MREŽNO IZDANJE, *Isusovci*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28014>, posjećeno 14.05.2021.
8. JUSTIN MCMURDIE, *The Thirty Years' War: Examining the Origins and Effects of Corpus Christianum's Defining Conflict*, George Fox Evangelical Seminary, *Doktorska disertacija*, 2014., Preuzeto s

https://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=seminary_masters&httpsredir=1&referer=, posjećeno 09.05.2021.

9. MATTEO FLAVIO MANCINI, MARCO FASOLO, The 'Architectural' Projects for the Church of St. Ignatius by Andrea Pozzo, siječanj 2019. Preuzeto s https://www.researchgate.net/publication/340388822_The_'Architectural'_Projects_for_the_Church_of_St_Ignatius_by_Andrea_Pozzo, posjećeno 07.05.2021.
10. RUTH GOODING, Andrea Pozzo, Rules and examples of perspective proper for painters and architects, 2008., Preuzeto s <https://www.reading.ac.uk/web/files/special-collections/featurepozzo.pdf>, posjećeno 23.05.2021.
11. TANJA TRŠKA MIKLOŠIĆ, Neostvoreni projekt isusovačke crkve i kolegija (1659.) u Dubrovniku, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 2009., (33), 125-140. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/65230>, posjećeno 12.06.2021.
12. WEB GALLERY OF ART, Andrea Pozzo, Preuzeto s <https://www.wga.hu/frames-e.html?/bio/p/pozzo/biograph.html>, posjećeno 19.06.2021.

10. Popis reprodukcija

- Slika 1. Andrea Pozzo, Autoportret, Crkva Il Gesù, Rim, 1686.-1687.
- Slika 2. Andrea Pozzo, Figura 60, „Perspectiva pictorum et architectorum“, 1693.
- Slika 3. Andrea Pozzo, Figura 61, „Perspectiva pictorum et architectorum“, 1693.
- Slika 4. Andrea Pozzo, Fresko oslici, San Francesco Saverio, Mondovì, 1675.
- Slika 5. Andrea Pozzo, Oltar, San Francesco Saverio, Mondovì, 1678.
- Slika 6. Andrea Pozzo, Lijevi zid Cappelle della Vigna di Santa Balbina, Rim, 1685.
- Slika 7. Andrea Pozzo, Model Cappelle della Vigna di Santa Balbina, Rim, 1685.
- Slika 8. Andrea Pozzo, Falsa Cupola, crkva sv. Ignacija, Rim, 1685.
- Slika 9. Andrea Pozzo, Apoteoza sv. Ignacija, crkva sv. Ignacija, Rim, 1688-1690.
- Slika 10. Andrea Pozzo, crkva Il Gesù, Rim, 1681.-1686.
- Slika 11. Andrea Pozzo, Fresko ciklus, Hodnik svetog Ignacija, Casa Professa del Gesù, Rim, 1682.-1686.
- Slika 12. Andrea Pozzo, Pročelje, Universitatkirche, Beč, 1703.
- Slika 13. Andrea Pozzo, Unutrašnjost, Universitatkirche, Beč, 1703.
- Slika 14. Andrea Pozzo, Tlocrt, Universitatkirche, Beč, 1703.
- Slika 15. Andrea Pozzo, Herkulov dolazak na Olimp, Herkulove dvorane vrtne palače Lihtenštajna, Beč, 1707.
- Slika 16. Andrea Pozzo, Unutrašnjost, Universitatkirche, Beč, 1703.
- Slika 17. Andrea Pozzo, Unutrašnjost, Universitatkirche, Beč, 1703.
- Slika 18. Isusovačka crkva i kolegij u Dubrovniku, sadašnje stanje
- Slika 19. Andrea Pozzo, Isusovačka crkva sv. Ignacija, Dubrovnik, 1702.
- Slika 20. Andrea Pozzo, Ljubljanska katedrala, 1701.